

על ההבניה החברתית של פרוין העבודה

יהודה שנהב

מורצה בכיר החוג לסוציולוגיה ואתרופולוגיה
אוניברסיטת תל אביב

1. פתיח 195
2. על מקורותיה של העבודה הסיזיפית 196
3. פרוין העבודה כמושג אידיאולוגי 199
4. אוביקטיביוציה של הסוביקט: המעבר אל האדם העובד בשיח הכלכלי 200
5. פרוין עבודה בארגון התעשייתי החדש 205
6. תפקידה של הסטטיסטיקה והמאבק על המדדים 208

"האלים גזרו על סייזיפוס לגלגל בלי הרף גוש-סלע אל פסגת הר, ומשם שכה האבן ונתגלגלה מטה, מכובד עצמה. הם סברו, ובמידת-מה של צדק, שאין עונש איום יותר מעבודה שאין בה תועלת ואין לה תקווה." (אלבר קאמי, המיתוס של סייזיפוס).

1. פתיח

אם מקדמת דנא נכלל בעבודה מימד מסוים של קללה - שכן לאחר החטא הקדמון קבע האל שרק בזיעת אפו יאכל האדם לחם - ברור מדוע סברו האלים שהעבודה הסיזיפית הינה עונש איום. המיתוס של סייזיפוס מקצין את הסבל והקושי הטמונים בעבודה: גם אם מביאה עמה העבודה הסיזיפית פרי, זה הינו תוצר לוואי של הצידוק האחר שבסיסה. על פי תפיסה זו צידוקה של העבודה הסיזיפית מעוגן בתהליך עצמו ולא בתוצאותיה ולכן גם אינה מסתיימת לעולם.

במאמר זה ארצה לעמוד על חלק ממקורותיו של פריון-העבודה אשר מנציח את האלמנטים הסיזיפיים אשר נדבקו בעבודת האדם בעידן המודרני. לעבודה אמנם פנים רבות, אולם כאשר אנו מתבוננים בה באמצעות עדשותיה של התופעה המכונה "פריון עבודה" (פרודוקטיביות), אנו מוצאים שהיא הופכת תמידית ואינסופית, מטרה בפני עצמה, עבודה לשם עבודה תוך איבוד הקשר עם מקורותיה. ענין מיוחד לנו כפריון - העבודה גם כיוון שהוא עוסק לכאורה בעבודתם של בני אדם. אולם תפקיד חשוב יש לו בפיקוח ושליטה על בני אדם באמצעות הפיכתו של העובד - הסובייקט - לאובייקט, לחלק חילוף במכונה גדולה ומשומנת היטב.

המאמר מדגיש שני צירים הארוגים זה בזה. האחד ציר היסטורי המתאר את מקומה של העבודה בהתפתחותן של טכנולוגיות פיקוח באירופה של המאה ה-17 ואילך. ציר זה ידגיש את הסיבות ההיסטוריות אשר יצרו את הצורך בטכנולוגיות הפיקוח: תנועה דמוגרפית מסיבית, גידול אוכלוסיית בתי הספר, גידול במספר המאכלסים את בתי החולים, גידול במספר העובדים בבתי החרושת כמו גם גידול בהיקף ובעוצמת אמצעי הייצור. טכנולוגיות הפיקוח אשר התפתחו בכל המוסדות הללו אפשרו את השליטה על מסות של אנשים.

הציר השני - אפיסטמולוגי - מתאר את הבנייתו של מושג פריון-העבודה בשיח של מדעי החברה. התפתחות מושג פריון-העבודה בתיאוריה הכלכלית, בסטטיסטיקה, בסוציולוגיה ובמדעי הניהול קשורה קשר הדוק בהיסטוריה החברתית שבתוכה צומחים המדעים. במהלך המאמר אטען שלא קיימת אמת אוניברסלית אחת באשר למשמעותו של מושג פריון - העבודה ויש לראותו כתוצר של פרקטיקות ושל אירועים חברתיים-פוליטיים. מטעון זה משתמעת ההנחה שלידע המדעי הנוצר מהתפתחות מדעים אלה אין מעמד פריבילגי של אוביקטיביות ותקפות. ידע זה הינו חלק מן הפרקטיקות ההיסטוריות המשלימות את מלאכת המיון, התיוג והשליטה על בני אדם בהם החלו מוסדות חברתיים אחרים. הנחה זו הינה מרכזית בעבודתו של הסוציולוג הצרפתי מישל פוקו.

מישל פוקו מתאר את תפקידם של מדעי האדם בפיתוח טכניקות של פיקוח בחברה המערבית החל מן המאה ה-18 ואילך². עבור פוקו ידע וכוח ארוגים זה בזה באופן סבוך.

תודה לגרעון קונדה, אביבה מזור, גלית גולדבלט, ענת לייבלר, מיכל פרינקל וארדיאנה קמפ על הערותיהם המועילות למאמר זה.

1. א' קאמי המיתוס של סייזיפוס (1990) 123.

2. למשל ראה: M. Foucault, Discipline and Punish: The Birth of the Prison (New York, 1979).

צמיחתו של הידע והתגברות הכח, כמו גם הטכנולוגיות להפיכת הסוביקט - האדם - לאוביקט, קשורים ביניהם בקשר גורדי בלתי ניתן להתרה. צמיחתן של טכנולוגיות הפיקוח והמשמעת במוסדות כמו בתי הכליאה לחולי נפש, בתי החולים, בתי הכליאה לעברניים, בתי הספר וסדנאות הייצור התעשייתיות, מלווים בצמיחתם של מדעים כמו הפסיכיאטריה, הרפואה, הקרימינולוגיה, הפסיכולוגיה, החינוך, הכלכלה והניהול. כל ענף מענפי הכח בחברה מתפתח בד בבד עם צמיחתו של ידע דיספלינרי המשכלל (Refines) את יחסי הכח כמו גם מצפין כת בעצם יצירת רפואי ידע וטקסטים חדשים. יש בדבריו של פוקו משום אזהרה לא ליפול לפח הריטורי של המדעים.

התפתחות המושג פריון עבודה בתיאוריה הכלכלית, התפתחות הידע הסטטיסטי והתפתחותם של מדרי הפריון בכללם הינם חלק מאותה טכנולוגיה שלטיה עליה דיבר פוקו. הם חלק מיצור הכח של השליטה וחלק מיצור הכח של תחום הידע.

מאמר זה יעסוק במושג הפרודוקטיביות ובתהליכים אשר הביאו ליצירתו ושיתוקו בתיאוריות מדעיות, במיוחד תוך תיאור צמיחתו של הקפיטליזם המתועש. הפרודוקטיביות הינה מטרה שכן היא מקפלת בתוכה את אחת מן המשימות הגלובליות של הקפיטליזם - יצירה של שפע לשם צריכה - ובו זמנית הינה גם אמצעי, שכן בשמה מתפתחות טכנולוגיה של פיקוח, של משמעת, של ציות. לא ניתן איפוא להגות בתיאור תפקידם של מדעני הסטטיסטיקה ומדעני הכלכלה בצמיחתה של עוצמה חברתית זו המכונה בתרבות המערב בשם פרודוקטיביות.

2. על מקורותיה של העבודה הסיזיפית

הוגים חברתיים אשר ניסו להתחקות אחר תופעת העבודה הסיזיפית יחסו אותה בעיקר לשלושה מקורות: לקפיטליזם הרואה בעבודה מכשיר למחזור פיננסי; לתפיסות תיאולוגיות הרואות בעבודה מלאכת קודש ומכשיר להשכחה מוסרית; ולפילוסופיות תועלתניות הרואות בעבודה אמצעי ליצירת סדר חברתי.

הסוציולוג הגרמני מקס וובר ניסה לאתר את המקורות הדתיים של התופעה. לטענתו, רעיון העבודה הקשה המעוגן ברוקטרינות דתיות הביא לפריחה חסרת תקדים של הקפיטליזם כתפיסה דומיננטית של הסדר הכלכלי ולצמיחתה של הבורגנות. בספרו "האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם"³ מדגיש וובר שהקפיטליזם מכוון לצבירת הון שיטתית, חוקית ורציונלית באמצעות מפעל של קבע. אחד המקורות להתנהגות זו נעוץ באתיקה הקלוויניסטית. זו משתקפת בתחושת היעור והשליחות של הפרט להצליח בעבודה, שכן הצלחה מבטאת את הגזירה הקדומה, והיא אות לחסדו של האלוהים בהיעדרם של סקרמנטים אחרים. "האתיקה הפרוטסטנטית" רואה בעבודה שיטתית חסרת מנוח את הדרך לסגפנות ובה בשעה היא מהווה את ההוכחה הניצחת והמוצקה ביותר ללידה מחודשת. ההצלחה בעבודה מחייבת מצידה חיים צנועים, אורח חיים רציונלי של סגפנות והשקעה מחדש של רווחי המסחר והעבודה. לא פנאי ולא הנאה הם החשובים אלא פעילות המגדילה את האדרת האלוהים. אחד החטאים הגדולים על פי האתיקה הפרוטסטנטית הוא בזבוז הזמן, שכן הזמן קצר והמלאכה מרובה ומשום כך יש להמנע משיחות בטלות, מחברותא סתמית ואפילו משינה מיותרת. לפי התפיסה הקוויקריית, יש לראות בעבודה מלאכת חיים ושליחות. מכאן גם תיאורה של ההווה הרציונלית אצל וובר. התנגדותם של הפוריטנים או הקוויקרים לספורט למשל אינה עקרונית. ספורט הוא פעולה לגיטימית כל עוד הוא משרת מטרה רציונלית,

3. מ' וובר האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם (1984).

למשל כאמצעי מנוחה ובריאות, אולם אין הוא לגיטימי כאמצעי לביטוי ספונטני, אימפולסיבי, עונג או אינסטינקטים פראיים כמו הימורים. כל אלה הם מן היסודות הבסיסיים של רוח הקפיטליזם. אורח חיים זה התמסד, על פי וובר, וצבר תנופה בחברה המודרנית, אף שהסיבה הדתית, המקורית להווצרותו נעלמה ברבות הימים. העבודה הקשה, הסגפנית, היעילה והחסכנית התמסדה והפכה מטרה סיזיפית בעלת חיים משל עצמה. המטרה המהותית (הדתית במקורה) נעלמה והאמצעים אשר שימשו להשגתה הפכו למטרה. פריון העבודה (הפרודוקטיביות), היעילות, החיסכון - מאפייניה של התנהגות רציונלית - התמסדו תוך איבוד המהות שלשמה נוצרו.

בין אם הסברו של וובר משכנע בין אם לאו, אין להסתפק בהסבר הרואה במנטליות העבודה הקשה רק אמונה ביכולת העבודה לפתור את בעיית העוני או אמונה דתית ואמונה בכוח ההשכחה המוסרית שלה. יש לראות גם את האינטרס הכלכלי והפוליטי העמוק, המעוגן בנסיגות להבנות את רעיון העבודה הקשה על הגבול הדק והמטושטש שבין כפייה חיצונית לבין מחויבות פנימית.

פוקו מתאר את החקיקה במאה ה-16 בצרפת המורה על מאסר קבצים המובלים כשהם כבולים בתעלות הביוב של פריס. הוא מתאר את תפקידם של מתקני הכליאה שהופיעו באירופה החל מן המאה ה-18, ושהובילו אל בית החולים המודרני לחולי נפש, כדרושים מחמת ציוויה של העבודה וגנותה של הבטלה ולא מחמת נדיבות הלב כלפי חולי הנפש.⁴ יותר מכך, מעבר לגינוי הבטלה ודיכוייה כתופעה חברתית מאיימת, אשר אינה עולה בקנה אחד עם הצרכים החברתיים של המעמדות הגבוהים, יש לה לכליאה גם תפקיד נוסף: כח אדם זול בתקופות של תעסוקה מלאה ושכר גבוה, קליטתם החוזרת של הבטלים ממעש והגנה על החברה מפני הסתה ומרידות בתקופות של אבטלה.⁵ משום שבני התקופה ראו בעבודה מרפא לחולייהם החברתיים ומחסום בפני הסתות ומרידות, נקבע שהעצלות היא שטנית, כפי שכותב פוקו. "העצלות היא הראשונה במעגל החטאים וסוחפת אותם קדימה". בהקשר זה מעניינת ביותר אבחנתו של פוקו את הגדרת השגעון. לעבודה היצרנית תפקיד המרכא את פוטנציאל השגעון הטמון בכל אדם. בנתוח זה מחבר פוקו בין הסדר הכלכלי, אורח החיים הדתי והיחסים המעמדיים לבין שליטה על התנהגותו של הפרט:

"העבודה כשלעצמה יש בה כח אילוצי העולה על כל הצורות של כפייה פיזית, במובן זה שסדירות השעות, התביעות לתשומת-הלב והחובה להשיג תוצאה תולשות את החולה מחירות רוחנית העלולה להיות קטלנית ומכניסות אותו למערכת של אחריות... על ידי העבודה האדם חוזר אל מסגרת מצוותיו של אלוהים; הוא מכפיף את חירותו לחוקים שהם חוקי המוסר והמציאות כאחד."⁶

פוקו קושר איפוא (קשר הפוך) בין העבודה והטירוף, בין הפרודוקטיביות והשגעון. הוא מדגיש את הבירוקרטיזציה של הנפש הכפופה לאורח החיים הרציונלי ומביאה - דרך תהליך העבודה - לשעבוד של האדם העובר לטכניקות ואמצעים הכפופים למרותן של מטרות אינסטרומנטליות-תועלתניות שהן עצמן טכניקות ואמצעים. מלכוד זה מעוגן בסיבתיות הרציונלית הקושרת לכאורה בין עבודה לבין איזושהי מטרת-על כמו יצירת שפע או צריכה אולם למעשה יוצרת את הקשר המעגלי והבלתי מסתיים לעולם בין עבודה ועבודה. ברבות הימים נעלמו מרביתם של המקורות הדתיים אותם הדגישו וובר ופוקו ובמקומם

4. מ' פוקו חולדות השגעון בעידן התבונה (1986) 44.

5. שם, בעמ' 47.

6. שם, בעמ' 184.

הפכה העבודה היצרנית לדת חדשה לה מטיפים וסוגדים מתקנים חברתיים מכל קצוות הקשת. בנג'מין פרנקלין בארצות הברית כמו גם הסקסימוניסטים בצרפת מוקסמים מרעיון פריון העבודה כמהות קיומו של האדם, ורואים בו חלק אינטגרלי מן הסדר החברתי הטבעי. תפיסתם מתבססת על הכרה שהעבודה היא הכרחית על מנת להבטיח קיום וכי השלמה עם ציווי זה הינה אוניברסלית אצל בני האדם ולכן נתפסת כטבעית. מושג העבודה הוא מרכזי למשל בניתוחיו של קרל מרקס הרואה בעבודה תנאי קיומי הכרחי ונצחי כאשר הצורות השונות שלבשה העבודה היצרנית מהוות לפיו את ההיסטוריה החברתית של האנושות. אצל מרקס העבודה היא תהליך שבין האדם והטבע. האדם עובד מתוך בחילוף החומרים בינו לבין הטבע, מסדיר ומפקח עליו. הוא מניע את כוחות הטבע הטמונים בו (כמו גפיו ומוחו) בכדי לנכס לעצמו את חומר הטבע בצורה הנאותה לחייו⁷. בעבודתו של האדם אנו מוצאים במקורה את תודעתו המיוחדת ליצירתו שלו. גם העכביש והדבורה הינם יוצרים יוצרים, אולם האדם, בניגוד להם הינו יצור רציונלי היודע את תכלית עשיתו. לאמירה זו יש גם הגיון דיאלקטי: תוך שהאדם משפיע ומשנה את הטבע שמחוץ לו, הוא משנה גם את טבעו שלו ומעצם כך גם את הכרתו באשר למה שנחשב לטבעי. לענין התודעה, ולמה שמרקס כינה פטישיזם של הערך, עוד אחזור.

האפיסטמה הרציונלי איפשר גם לקשור בין עבודה קשה לבין מטרות קולקטיביות. כך למשל כורך א' ד' גורדון בין עבודה ולאומיות תוך שהוא מגדיר את העבודה כברכה ולא כקללה. הוא רואה בעבודה הקשה הכרה לבנין הארץ, למשיכת משקיעים, להזלת מחיר העבודה ולנצחון העבודה העברית על הערבית. הוא קושר את האידאולוגיה הציונית עם זו של פריון העבודה ומספק צידוק נוסף לעבודה אינסופית:

"עם אשר נקרע כולו מעל הטבע, אשר במשך אלפיים שנה היה כולו בתוך החומות; עם אשר הורגל לכל מיני חיים רק לא לחיי עבודה - עם כזה לא יוכל מבלי התאמצות כל כך רצונו לשוב להיות עם חי, טבעי, עובד. העיקר חסר לנו, חסרה לנו העבודה - לא עבודה מהכרח, כי אם עבודה שעם קשור על ידה אל אדמתו ואל תרבותו... מעתה צריך להיות האידאול הראשי שלנו - העבודה. אנחנו לקינו בעבודה ... ובעבודה נרפא"⁸.

הצורך בעבודה קשה אינו רק ענין לאומי. גורדון גם מספק את הרציונל הפרטי על פיו העבודה יוצרת טעם ומשמעות לחייו של אדם. עבודה הינה מהות הקיום ודורשת התמכרות. הטפתו לעבודה לשם עבודה נושאת אופי דתי כמעט:

"האדם צריך לשאוף ... כי העיקר יהיה לו לא השכר שהוא מקבל בעד עבודתו, כי אם עצם עבודתו, עצם הדבר הנעשה בעבודתו, כי הוא הדבר הנעשה, בא למלא את צרכו החיוני, הגופני והנפשי ... שלמות היצירה תלויה בשלמות ההתמכרות. היסוד העיקרי בכשרון היצירה הוא הכה להתמכר בהחלט לתוכן היצירה, להתרכז בו בהחלט ולהבלע בו בהחלט ... העובד צריך לעבוד עבודה יפה, אבל העבודה יפה רק אז כשהיא מעברת

7. למשל אצל הגל: ש' אבינרי תורת המדינה של הגל (1971) 101-100.

8. א' ד' גורדון קיצור כתבי א. ד. גורדון (ב' תרד"ו, ערך, תרצ"ו) 48.

9. א' ד' גורדון ילקוט אהרון דוד גורדון, (יהודה איגס עורך, תשי"ח) 183-189.

את האדם לא פחות יפה ממה שהיא מעברת את הקרקע ... העבודה היא אידאול אנושי גדול, אידאול של העתיד - ואידאול גדול הוא במונח זה שמש מרפא"¹⁰.

המושג פריון עבודה מאפשר לראות בעבודה את מהות הקיום ומצדיק התמכרות לעבודה לשם עבודה כשם שרצה א' ד' גורדון. משום כך, עלינו לעשות את האבחנה המושגית בין "פריון עבודה" ובין "עבודה".

3. פריון העבודה כמושג אידאולוגי

מקס ובר מדגיש את האבחנה בין "עבודה" לבין "פריון-עבודה" כשני מושגים שונים. כשוובר מציין את הרוח הקפיטליסטית-רציונלית כהכרחית להבנת תופעת פריון העבודה, הוא מדגיש שזו לא היתה תמיד ערך. האדם "מעצם טבעו" אינו רוצה "יותר כסף". הוא רוצה "מספיק כסף" בכדי לחיות בהתאם לרמת החיים בה הוא מורגל. מעסיק אשר ירצה להגדיל את תפוקתו של עובד המועסק בעבודה קבלנית - בתקופה אשר קדמה לקפיטליזם המתועש - עשוי היה לעמוד בפני פרדוקס: אם יגדיל את התשלום בעבור כל יחידת מוצר על מנת לעודדו לייצר יותר יכול היה להביא דווקא להקטנת התפוקה. על פי וובר, העובד אשר אינו מחויב באידאולוגיה הרציונלית של פריון עבודה, המעודדת עבודה לשם עבודה, מעונין בסכום כסף קבוע למחיה. על פי תפיסה זו ההזדמנות לעבוד קשה ולהרוויח יותר הינה פחות אטרקטיבית לעובד מההזדמנות לעבוד פחות בעבור אותה רמת שכר. פרודוקטיביות אינה טמונה איפוא רק בעבודה עצמה, אלא בתפיסת העולם הרציונלית המתלווה אליה ומכוונת אותה.

אחידותה, הכרחיותה ונצחיותה של העבודה הן אשר איפשרו לטשטש את העובדה, שגם לעבודה פנים רבות, וכי עבודה (ואפילו עבודה קשה) ופריון-עבודה אינם בהכרח היינו הך. מושג פריון העבודה כמושג מובחן צמח איפוא בתוך קונטקסט פוליטי חברתי והיסטורי המשקף את הנחות היסוד הרומיננטיות בתקופת המהפכה התעשייתית ואת עקרונות הרציונליות¹¹.

הנחות יסוד אלה אשר באו לידי ביטוי מפורש בשיח הכלכלי ובאידאולוגיות הניהוליות מדגישות את העבודה כחלק ממכלול חברתי רחב יותר המצריך חלוקת עבודה ושיתוף פעולה מתוכנן ומודע; את חשיבותו של ההון; את החריצות והקשר שלה לתגמול; ואת אינסופיותה של העבודה.

מושג פריון העבודה הינו מושג אידאולוגי בכך שהוא טוען למציאות הממשיגה את

10. ק' מרקס הקאפיטל: ביקורת הכלכלה המדינית (1947).

11. המושג פרודוקטיביות אצל קרל מרקס נגזר מתיאוריית הערך העורף. הוא מגדיר עבודה כפרודוקטיבית, כאשר זו מיצרת ערך עורף שניתן להחלפה בהון. איכרים, סוחרים, פרופסיונלים אינם פרודוקטיביים על פי הגדרה זו, שכן לא ניתן להמיר את עבודתם בהון באופן ישיר. עבודתם של אלו תלויה בסקטור היצרני ולכן עבודה אשר מתרחשת מחוץ לתחום הייצור הקפיטליסטית אינה פרודוקטיבית. מרקס מציין שגידול בפריון העבודה משמעותו שינוי בתהליך העבודה כך שהוא יקטין את כמות הזמן הנדרשת ליצורו של מוצר. הוא מבחין בין עבודה המתייחסת לעוברים המשתתפים בתהליך הייצור לבין עבודה אשר נעשתה בשלבים מוקדמים יותר ואשר משתתפת כעת בתהליך הייצור בדמותם של תוצריה (תוצרי העבר). מרקס רואה בהגדלת חלק העבר והקטנת החלק הנוכחי הגדלת פריון העבודה.

11. לדיון על צמיחת עקרונות הרציונליות ראה: י' שנהב אידאולוגיות ניהול בעידן הרציונליות, (ההוצאה לאור-משרד הבטחון, 1991).

העבודה כמטרה (ולא כאמצעי) של האדם העובד. תפיסת העולם האצורה במושג ממחזרת את התהליך המעגלי הקושר בין עבודה ועבודה ואשר אינו מסתיים לעולם. פירון העבודה מסייע בעיצוב כוח עבודה אשר מוכן לעבוד עבודה סיופית ומטשטש את האבחנה בינו לבין מקורותיה החברתיים של העבודה. טשטוש זה נתאפשר בשל המטען העודף, הדתי והמוסרי, הנלווה אל תהליך הרציונליזציה של העבודה ונעשה בגיבויים של אנשי הידע בחברה כמו היסטוריונים, כלכלנים, פסיכולוגים או סוציולוגים. למשל ת.ס. אשטון, הסטוריון כלכלי מן החשובים בפרשני המהפכה התעשייתית באנגליה כותב ש"היה זה אחד מהישגיה הבולטים של המהפכה התעשייתית שהיא הכניסה למעגל הפעילות הכלכלית חלק ממתנה האבודים, והפכה רבים מן העובדים הלא-סדירים לחיילים יעילים - אם גם חסרי יוזמה - של צבא התעשייה"¹² בטקסט האקדמי של אשטון אנו מוצאים איפוא דוגמא ברורה למיחזור של תפיסת העבודה כיעד ומכשיר לסדר חברתי.

תפקיד מיוחד נודע לכלכלה בעיצוב האידאולוגיה, בשכלולן של טכניקות הפיקוח על בני אדם, ובטשטוש ההיסטורי של ההבדל בין עבודה לבין פירון-עבודה. יש לזכור שהבנת התנהגותו של האדם העובד לא אפשרית אלא מתוך השית הכלכלי אשר מכונן את מציאותו. בפרק הבא אסקור את תרומתה של התיאוריה הכלכלית להבנתו של מושג פירון העבודה.

4. אוביקטיביוציה של הסוביקט: המעבר אל האדם העובד בשיח הכלכלי

טקסטים אקדמיים במדעי החברה הינם תוצר של הקשר היסטורי. אולם לא פחות מכך, משמשים טקסטים אלה מסגרת-הקשר המכוננת פרקטיקות אקדמיות וחברתיות חדשות. כלומר לא רק שהתיאוריה הכלכלית משקפת בתכניה את הקונטקסט החברתי-פוליטי בתוכו היא צומחת, אלא שיש ליהס לה גם מעמד אוטונומי שהוא חלק בלתי נפרד מן הפרקטיקות המכוננות את אותו הקשר היסטורי. מתוך הבנת דיאלקטיקה זו נבחן בקצרה שלוש תיאוריות כלכליות הדומיננטיות במאות ה-16 עד ה-18 ואת יחסן למושג פירון העבודה: הכלכלה המרקנטליסטית, הכלכלה הפיזיקרטית והכלכלה הליברלית.

האסכולה המרקנטאליסטית אשר היתה דומיננטית באירופה בתקופה הקלאסית (ולמעשה מאתיים וחמישים שנה החל מתחילת המאה ה-16) תאמה את התפתחות הקפיטליזם המסחרי ואת ההתפשטות האימפריאליסטיות של המערב. המסד האידיאלי של אסכולה זו - המשקפת את כלכלת העידן הקלאסי - אינו רעיון הייצור אלא רעיון העושר (wealth). מטבעות (כסף וזהב) הופיעו בחיים הכלכליים כמסמניו של עושר ובו זמנית היו אמורים להיות נדירים ובעלי ערך אינטרינזי משל עצמם (כלומר לא קיימת אבחנה ברורה בין מסמנים ומסומנים). הסוחר היה דמות המפתח של אסכולה זו והחוקים שנחקקו באותה תקופה היו חוקים מנופוליטיים שהעדיפו את הסוחרים, אסרו יבוא של סחורות מסוימות (כמו צמר ואריגי כותנה) ופטרו ממכס חומרי גלם שלא ניתן היה להפיקם מבית. עבור המרקנטליסטים בתקופה שקדמה למהפכה התעשייתית, הסקטור החרושתני היה פחות חשוב מן המסחר או עבודת האדמה והאדם העובד היווה גורם ייצור קבוע. כפי שהתיאוריה ניזונה מן העולם הפוליטי, כך גם העולם הפוליטי ניזון מן התיאוריה. חלק מן הכלכלנים המרקנטליסטים היו אנשים בעלי השפעה פוליטית. תומס מאן היה מנהל החברה של הורו המזרחית, ג'ראר

מאלינו כיהן כנציג מסחרי של אנגליה בכלגיה וכנציב המטבע שלה, צ'רלס ראבנאנט היה חבר הפרלמנט הבריטי ו'אן קולבר היה שר האוצר של צרפת¹³.

אסכולה כלכלית אחרת - הפיזיקרטית הצרפתית - הופיעה פורמלית בשיח הכלכלי ב-1756 עם פרסום עבודתו של פרנסואה קנה באנציקלופדיה הגדולה. המונח "פיזיקרטית" בא להצביע על שלטון חוק הטבע ועל ההרמוניה הרצויה בין חוקי הטבע וחוקי האדם. הפיזיקרטים טענו שהפירון הטבעי הוא פירון הארמה (Produce) ולכן החקלאות היא הענף הפרודוקטיבי העיקרי. עוד נאמר בתיאוריה הפיזיקרטית שזכותו הטבעית של כל אדם היא זכות ההנאה מפירות עבודתו שלו. המרקנטליזם כתפיסה דומיננטית ככל את אפשרויות הייצור, הגביל את האיכרים הצרפתיים, הטיל מס כבד על האדמות ושיבש את יכולתם להיות פרודוקטיבים. המימרה "laissez faire, laissez passer" ("תנו לעשות ותנו לעבור") המיוחסת לוונסן דה גורניי תואמת השקפת עולם זו¹⁴. האסכולה הפיזיקרטית תאמה את התפיסה אשר קדמה למהפכה התעשייתית (במיוחד בצרפת בתקופת "המשטר הישן") לפיה התעשייה הגשענת על עבודת כפיים הינה עקרה, שכן אינה מייצרת ערך עודף ושאינן תוצרתה שווה יותר מאשר ערך חומרי הגלם אשר נבלעו לתוכה. התפיסה הפיזיקרטית טענה במפורש שהטבע הוא המייצר את העורפים ולא העובד. אם עובד נזכר כגורם ייצור היה זה החקלאי ובקשר עם פירון הארמה.

כשבאה המהפכה התעשייתית נסוגו הקפיטליסטים-הסוחר והחקלאי ממרכז בימת ההיסטוריה הכלכלית ופינו מקומם לכלכלה הליברלית ובתוכה ליום התעשייתי ולמושג פירון העבודה. אדם סמית הוא אשר מפנה ב-1776 ב"עושר האומות"¹⁵ את הזרקור אל פירון - העבודה פרי המהפכה התעשייתית¹⁶. אנגליה הפכה למעצמה ולא חששה מתחרות זרה. הסקטור התעשייתי על בתי החרושת החדשים אשר החליף את דפוסי הייצור הקודמים (המלאכה הביתית; מערכת עבודות החוץ) החל לפרוח ולהזדקק לשוק עבודה נייד ולעבודה קשה. בשורתו של אדם סמית היא שהתעשרות אינה תוצאה של רלדול עושרן של המדינות השכנות אלא השקעה של הון והגברת יעילות העבודה, שעושרה וחירותה של אומה תלויים בייצור הכולל שלה ובמספר האנשים הנוטלים בו חלק. על פי סמית ערך החליפין של מוצר נקבע במונחים של "העמל והטורח הכרוכים בהשגתו" כי העבודה היא אמת המידה האמיתית לערך.

לאדם סמית יש תפקיד חשוב ביצירת הרטוריקה אשר שכללה את תהליך השליטה באדם העובד. הוא נפגש מרעיון חלוקת העבודה בה הוא צופה שכן היא מאפשרת התמחות, חסכון בזמן, הכנסת חידושים ויצור בקנה מידה גדול. משום כך גורס סמית שהעושר אינו יכול להיות מבוטא במונחים של אוביקטים (מוצרים) אלא יש לתרגמו ליחידות העבודה אשר מייצרות אוביקטים אלה. סמית מאמין קנאי בתחרות חופשית ובתועלתנות המתבטאת במושג "היד הנעלמה של השוק". הדוקטרינה הליברלית של חופש הפרט, הרכוש הפרטי והיזומות טוענת שהתעשינים מקדמים את עושרה של האומה באמצעות השילוב הפורה בין הון ועבודה. היא גורסת הרמוניה של אינטרסים ומדגישה את הפילוסופיה של החוק הטבעי המכוון את המערכת הכלכלית. הדוקטרינה הליברלית-תעשייתית מתחזקת על ידי הפילוסופיה הדרוויניסטית חברתית, שספנסר הוא אחד מהוגיה, המדגישה את אלמנט

13. לסקירה מקיפה של התיאוריות הכלכליות בפרספקטיבה הסטורית ראה ספרם של: ג' אור ו' בלאנשפילד, *חולדות המחשבה הכלכלית* (1978).

14. שם, בעמ' 42.

15. A. Smith *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Common ed. 1904).

16. יש לשים לב שאדם סמית לא היה הראשון להשתמש במושג "עבודה" (labour) בשיח הכלכלי. קדמו לו בודאי

קאנטילון (Cantillon) וקנה (Quesnay).

12. T.S. Ashton *The Industrial Revolution 1760-1830* (London 1948).

התחרות וההצלחה הכלכלית. זו מתיגת את העניים כבלתי פרודוקטיביים, פחות אינטליגנטיים ועצלים. על פי העקרונות הספנסריאניים, הצלחה ועושר נחשבו כסימן לקידמה, תגמולם של אלה שהוכיחו את עצמם במאבק על השרדות. העבודה הקשה של הפרט מקבלת תפקיד מרכזי ונתפסת כגואלת כשם שגאלה את רובינזון קרוזו של דניאל דפון. היא מקבלת חיווק גם מן התפיסות הדתיות הטוענות שעבודת הפרט הינה ציווי הכרחי ושליחות לשם עבודתו של האלוהים.

לאור זאת לא קשה להבין את השירות שעושה סמית לתעשינים ולקידום האינטרס המעמדי שלהם. הכלכלה הליברלית הינה אידיאולוגיה המצדיקה תחרות חופשית (לכאורה), הכנסות מרכוש, וראית עבודתו "הטבעית והקשה" (בתעשייה) של האדם - כלומר פריון העבודה - כמרכיב לעושרה של האומה. סמית מגייס לצורך כך גם את המדע המתפתח. ניתן למצוא בגרסה כלכלית זו את טביעת אצבעותיה של המכניקה הניוטוניאנית המדגישה את האוניברסליות המפחיתה שרירות לב פוליטית או אדמיניסטרטיבית.¹⁷

משום אמונתו של סמית בפריון העבודה, הוא מפתח תיאוריה לקביעת שכר עבודתו של אדם על מנת שיהווה תמריץ לעבודות קשות (אלו הבלתי סדירות, התובעות אחריות והדורשות מיומנות). תיאוריה זו הפכה במשך השנים לדומיננטית במדעי החברה ושימשה כסיס לגיבוש התיאוריה הכלכלית של ההון האנושי. זו האחרונה גורסת תגמול עובדים על פי רמת פריון העבודה שלהם כפי שהיא מתבטאת בהון הנישא על ידם במונחים של השכלה, מיומנות או נסיון. תיאורית ההון האנושי אינה רק נסיון לשקף את דרך פעולתם של בני אדם כחברה אלא גם מהווה מרשם להתנהגות אשר מיושם בפרקטיקה הכלכלית והציבורית והפך אידיאולוגיה דומיננטית למיון בני אדם ולמתן לגיטימציה לפערים בשכר בין עובדים. כמוכן זה התיאוריה שהינה מסמנת המציאות הופכת להיות בו זמנית גם מסמנת וגם מכוננת ומשום כך מסמנת את עצמה. דהיינו, המחקר הכלכלי ממשיך לחקור ולמדוד את אשר מתרחש במציאות אשר נוצרה בהשפעתה של התיאוריה הכלכלית. תוצאות המחקר מעצימות את תוקפה של התיאוריה המעצימה בפרקטיקה את הקשר בין הון אנושי ותגמול וחוזר חלילה. הסימולאכרום שנוצר (כלומר טשטוש האבחנה בין מסמן ומסומן וניתוק ההעתק מן המקור) מטשטש את האבחנה בין טקסט כלכלי לפרקטיקה כלכלית.¹⁸ זוהי דוגמה לעוצמתה של התיאוריה לשכלל את המציאות ולהוות חלק בלתי נפרד ממנה.

כפי שכבר טענתי, פריון העבודה עוסק לכאורה בבני אדם, אולם הוא חשוב להבנת הפיכתו של הסובייקט (האדם) לאובייקט ביחסי הייצור. למדע הכלכלה תפקיד מרכזי באובייקטיביזציה של הסובייקט, בהסבתו לעצם דומם נוסף ביחסי הייצור. המעבר מן הכלכלה המרקנטליסטית או הפיסיוקרטית אל הכלכלה המדגישה את פריונו של האדם העובד הוא מעבר קריטי, קרע אפיסטמי כמונחיו של פוקו.¹⁹ מעבר זה מאפשר צמיחתן של שיטות ליצירת אינדיבידואל חדש על דמותו, רוחו, נשמתו, עצמיותו ותודעתו. על פי פוקו, המודרניזם, אותה נקודה היסטורית בה המציא האדם את עצמו כיצור תבוני - אשר אינו משתקף רק באמצעות יחסיו עם האלוהים או עם הטבע - מאפשר גם את אותו רגע אשר

17. על הסימולאכרום ראה: פ' ג'יימסון "מוסט'מודרניזם, או ההגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר" (1990) 101-199.

18. אגב, גם בארה"ב בסוף המאה ה-18 קרא אלכסנדר המילטון ששימש שר אוצר בממשלו של ואשינגטון להקמתה של מערכת תעשייתית חזקה. הוא תוקף את הפיזיקרטיה וטוען שהיא הרבה פחות פרודוקטיבית מעבודה תעשייתית המאפשרת חלוקת עבודה הרבה יותר מפותחת, שימוש במיכון, תוספת תעסוקה לכל הקבוצות החרתיות (גם השוליות ביותר), מקדמת את רוח היוזמה ומאפשרת הרחבה של שווקים. איור ובלאנשפילר, לעיל הערה 13.

19. M. Foucault *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences* (New York, 1973).

ממנו ניתן לדבר על דהיהומניזציה של האדם העובד על ידי הפיכתו למושא של חקירה, ל"דבר" ול"עצם". פרודוקסלית, עצם ההכרוז, שפרודוקטיביות מתאפשרת ומקבלת משמעות רק באמצעות בני אדם, מאפשרת הפיכתם לעצמים, לחלקי חילוף של מכונה או להחלפתם על ידי מכונות.

דוגמא היסטורית מעניינת לטענה זו הינה המצאתן של מכונות הייצור אשר היוו את בשורת המהפכה התעשייתית באנגליה. כשהכריז ג'ון ווייט על מכונת הטוויה שלו בשנת 1735 היתה סימתו: "לטוות בלי אצבעות" כשבפועל מלאכת ההנעה של המכונה נעשתה בידי המורים.²⁰ פרודוקסלית, למרות שפרודוקטיביות האדם העובד הפכה מרכזית באותה תקופה, תפקידו של האדם בתהליך היצירה מפסיק להיות מרכזי. לאור זאת אירוניות ועצובות הן מילות שיר הנישא בגאוה על ידי אורגים סקוטס בתחילת המאה ה-19. השיר גורס שלאורגים אין תחליף כל עוד זקוקים יהיו בני האדם לביגוד ולכן "יש לקחת כוס גדולה ביד ולשתות לחייהם של האורגים".²¹ באותה עת ממש הוכנסה לשימוש מכונת האריגה אשר החליפה את העבודה הידנית ואת אומנותם של האורגים, והסבה אותם מאומנים יוצרים לגורם ייצור אנונימי.

צמיחת הדיון הכלכלי על הפרודוקטיביות כוננה אותה כמרכיב בשיח התעשייתי ואת מקומו של האדם בשיח זה. אולם נקודת המוצא של השיח אינו הסובייקט - האדם - אלא המארג החברתי והפוליטי של תקופת המהפכה התעשייתית המכונן אובייקטים כלכליים המגדירים את כללי העשיה ואי העשיה ואת כללי התפקוד התקין.

האובייקטיביזציה של הסובייקט, ההופכת להיות חלק מתרבות המערב, מאפשרת לסכימת הניהול המדעי - הנישאת בארצות הברית החל מ-1895 על ידי פרדריק טיילור וסוכניו בדמותם של גילברט, גנט וברט - להתפס כלגיטימית וכיעילה. עולם העבודה המודרני מעוגן בכבליה של רציונליות זו. ארגונים ופירמות מייצרים טכניקות למוטיבציה של עובדים, להערכת ביצועיהם, לתגמול מתאים על מאמץ, ולהשוואה בין עובדים באשר לרמת התפוקה והביצוע. טכניקות אלה ויוצריהן - כמו פסיכולוגים תעשייתיים, מהנדסים, מנהלים, כלכלנים, יועצים ארגוניים ואנשי ידע נוספים המתמחים במיכניזציה של כוח העבודה - התמסדו וקיבלו מעמד אוטונומי. הם שומרים על גחלת פריון העבודה לבל תכבה, בין השאר משום שמעמדם המקצועי מושתת על התקפות החברתית של הרעיון והמשך קיומו.

טיעון זה מניח כמוכן כי אין אמת אוניברסלית אחת, וכי מציאות חברתית מתגבשת בתהליך מתמיד. תפיסת הידע הקיימת בתקופה היסטורית מסוימת, מעוצבת ומוגבלת על ידי (כמו גם יוצרת את) תפיסות העולם הדומיננטיות באותה תקופה, ומשום כך למושג סדר חברתי או סדר כלכלי אין משמעות "טבעית". אלמנטים שהם עצמם יציריו של האדם חוברים יחד ליצור את מה שנתפס אצלנו כסדר חברתי. אלמנטים אלו אינם אמיתיים במשמעותם האונטולוגית הפשוטה. הם אוצרים בתוכם היסטוריה, אינטרסים ואנרגיות אנושיות. בדינמיקה היסטורית הם הפכו להיות חלק אינטגרלי של טבע החברה ונקודת מוצא ממנה אנו מתחילים להבין אותה. אלמנטים כמו: מכונות, מכשירים, טכנולוגיות, מקצועות, חלוקת עבודה, כסף, מוסדות, ממשלים - הופכים חלק בלתי נפרד ממה שאנו קוראים ומבינים כסדר חברתי. תהליך זה הינו דיאלקטי, שכן הכרתו של האדם יוצרת את - ונוצרת על ידי - אלמנטים אלה. משום כך האנלוגיות של הטבע המצויות בשיח הכלכלי, אם בדמות גוף האדם ומחזור הדם של הארווי, ואם בדמות חוקי המכניקה של ניוטון הינן מטעות. הן תקפות כאשר הסדר הוא "טבעי" ולא כאשר אנו הופכים את "הלא טבעי" ל"טבעי".

20. מארקס, לעיל הערה 10, בעמ' 304.

21. מילות שיר סקוטי מראשית המאה ה-19. מתוך טיוטת ספר אשר נמצא בהכנה על ידי Donald N. McCloskey

ויקרא *Reading the Economy: A Literary Anthology*

על מימד נוסף של הדיאלקטיקה שבין תודעת האדם וסביבתו המתגבשת ניתן ללמוד מניתוחו האפיסטמולוגי של קרל מרקס את הבעיות של המושג "ערך". ערך השימוש של מוצר שתכונותיו באות לו מעבודתו של אדם, משתבש ומוחלף בערך החליפין של סחורה שהוא מושג דמיוני אליו מתיחסים בני אדם כאל אמית. ערך הסחורה בתורה הקפיטליסטית נקבע על ידי מחיר השוק שלו, אשר אינו רק פונקציה של כמות העבודה המושקעת בו, אלא של הסדר הכלכלי היוצר התחרויות, חוזים, התניות וחוסרים. מרקס עומד על הגולם שקם על יוצרו, על הנתק שבין התוצר החברתי ההופך לבעל ערך כאילו אובייקטיבי לבין התנאים החברתיים אשר יצרו אותו. היחסים בין בני אדם הפכו ליחסים בין אובייקטים, בין סחורות ובין קטיגוריות כלכליות. התכונות הכלכליות הדמיוניות המיוחסות לתוצרי העבודה כמו "מחיר" הופכות להיות אמיתיות ואימננטיות כמו התכונות הפיסיקליות והכימיות שלהם. שונה אפוא מצבו של האדם היוצר במסגרת הסדר הכלכלי הקפיטליסטי מזה של רובינזון קרוזו. זה האחרון מודע לצרכיו ועבודתו משרתת באופן ישיר וחד ערכי צרכים אלה וממלא את מחסורו. תודעתו של רובינזון קרוזו באשר לתוצרי עבודתו אינה משתבשת כתודעתו של האדם החי בסדר החברתי הקפיטליסטי, כיוון שחברתו אינה מבוססת על חליפין של סחורות בה שוק מווסת את עצמו. בעיני האדם המייצר בעולם המודרני נראית עבודתו כאמיתית, כבאה לספק את צרכיו, אולם תודעתו הינה כוזבת. זאת ועוד, עבודתו מנותקת מן ההקשר הכולל שלה: עובד ייצור המייצר גלילי מתכת, עשוי שלא לדעת מה מטרתם של הגלילים והאם הם נחוצים. אותם גלילים עצמם עשויים להיות חלק ממכשיר רפואי הסורק את גופו של החולה ונועד להצלתם של בני אדם, או חלק מיצורו של אמצעי לחימה מתוחכם אשר נועד להשמדתם של בני אדם. מתוך ניתוק זה מכונת תודעתו של האדם העובד, וניתוק זה הוא אשר מאפשר את ניצול עבודתו של האדם והבניתו של מושג פריזן העבודה כך שהקשר בינו לבין העבודה ההכרחית לקיום משתבש. הקשר בין העבודה כאמצעי לבין מטרתיה (במונחים של תוצרים לשימוש של האדם) נקטע. הכרתו של האדם את המציאות הטבעית נעשית משובשת.

מדעי החברה נכשלו בנסיון להתיר את הסבך ולהחזיר לו לאדם את יכולת ההכרה שלו את "המציאות הטבעית". הם התפתחו מאז המאות ה-18 וה-19 תוך מיתוזר השיבוש והעצמת התפיסה הפטישיסטית הנילוית אליו. אובייקטיביות ופטישיסטיות נעשו חד הם: האלהה של עצמים ויחוס של תכונות שאינן מצויות בהם. משנוסד לו הסדר הכלכלי הקפיטליסטי כפי שנוסד הוא נילקח על ידי המדעים כמוכח מאליו, מבלי לערער על מקורותיו, ונעשה הבסיס האפיסטמולוגי של המציאות "האובייקטיבית". המדעים שכללו את כליהם מתוך תפיסת מציאות זו, חיזקו את הבסיס הלגיטימי שלה ותוך כדי כך חיזקו את הלגיטימיות שלהם. שהרי ברור הוא: תוקפו של הידע ואמינותם של המדעים קשורים קשר הדוק בתוקפה ואמינותה של המציאות. ככל שיגדל הדמיון בין המציאות האונטולוגית לבין הסיפור שמספרים המדעים עליה, תגדל האמונה במדע ומתוך כך במציאות וחוזר חלילה. המדע והמציאות משכללים אפוא זה את זה בקשר בלתי ניתן להתרה. אין זה מקרי שהכלכלה הפכה מדע במסגרת סדר כלכלי זה. הסדרי המסחר והייצור שיצר הקפיטליזם נתנו משמעות עצמאית לחיים הכלכליים ויצרו חוקים המדמים את חוקי הטבע אשר חיזקו את לגיטימיות הכלכלה.²²

הפטישיזציה הגלווית למדידת פריזן העבודה בשיה הכלכלי באה לידי ביטוי קיצוני בדוגמא הבאה. טנדי, היא נערה צעירה המתגוררת בכפר בזימבאבוה. יומה מתחיל בארבע לפנות בוקר עת היא צועדת אל מאגר המים הממוקם מרחק קילומטרים אחדים. היא חוזרת הביתה עם כר מים גדול על כתפה לקראת שעת הצהריים עת היא מתחילה לקושש עצים

וורדים ולנקות את הכלים מארוחת הבוקר. אחר הצהריים היא נחה מעט בשמש האפריקאית החמה ואת יומה היא מסיימת בתשע בלילה לאחר שהשכיבה את אחיה ואחיותיה הקטנים לישון.²³ על פי הדיווחים הסטטיסטיים טנדי אינה פרודוקטיבית שכן אינה רשומה בכח העבודה הפעיל. על פי ההגדרות הכלכליות שלנו מים הזורמים בצינורות הינם בעלי ערך כלכלי ואילו מים הנשאים בכדים אינם בעלי ערך כלכלי. עובדים המתקינים את הצינורות נחשבים פרודוקטיבים, נשים הנושאות מים בכדים אינן פרודוקטיביות.

דוגמא זו מבטאת את האופי הפטישיסטי והלא הטבעי הטמון בעצם מושג הפרודוקטיביות או היעילות ואשר נזקק למסווה ברמות הפשטה של איכויות רבות לחישובים כמותיים-מתימטיים הנתפסים כאמיתיים. תרמו ליצירת תפיסה פטישיסטית זו לא רק מדע הכלכלה המעוצב על פי דוקטרינות רציונליות של קידמה, מודרניזציה ורמת חיים; אלא גם מדע הסטטיסטיקה אשר עורר את המדידה הכמותית ונתן לה ביטוי מדעי כפי שנראה בהמשך. אולם ראשית נתבונן בקצרה בהתפתחותו של פריזן העבודה בארגון התעשייתי ובהשפעתו של היהול על יצירתה של התודעה הרציונלית אשר שימשה כמעין תחליף ל"תודעה הטבעית".

5. פריזן עבודה בארגון התעשייתי החדש

צמיחתו של הארגון התעשייתי החל מאמצע המאה ה-18 הביאה עמה מימד חדש בהבניתו של מושג פריזן העבודה והפיכתו לאמת חברתית. בתי החרושת אשר ריכזו מספר גדול של עובדים החליפו את התעשייה הביתית. עובדים מצאו עצמם מנותקים מאמצעי הייצור. ריכוז הייצור התעשייתי וריכוז הסמכות בידי בעלי ההון ומנהלים שכירים הוצדקו בכך שארגונים והיררכיות הינם מכשירים רציונליים המונעים על ידי דינמיקה של יעילות ופריזון.²⁴ בחלוקת העבודה התעשייתית עובד אינו מייצר מוצר מושלם והשלמתו מותנית בשיתוף פעולה בין עובדים שונים. יצירת המפעלים התעשייתיים הראשונים מביאה להדגשת זמן העבודה כיחידת מדידה מרכזית, במקום סיומו של מוצר מוגמר. עובד מתוגמל על פי שעות עבודתו ובכך נוצר קשר בין זמן ותגמול, ונוצרת הפרדה בין זמנו הפנוי של העובד לבין זמן עבודתו. העובד בתעשייה הביתית לא עמד בפני דילמה של זמן פנוי. עבודה, פנאי, משפחה - היוו קטיגוריה אחת "כפי שהטבע הכתיב". עם תהליך התייעוד והרכוז במפעלים נעשתה אבחנה ברורה בין "זמן עבודה" ו"זמן אישי". זמן, כמו עבודה הפך למצרך והיווה את האינדיקציה לפריזן עבודה. במקביל החלו מעסיקים לנסות למצוא שיטות להעריך גם את טיב ביצוע העבודה כאלטרנטיבה לאותה תודעה חסרה.

הערכת ביצוע מתחילה להנתק מן "העבודה הטבעית" ומתחילה להשען מלבד על זמן, גם על הערכה שרירותית של ממונים ועל אינדיקטורים סטטיסטיים. כאשר נעלמת תודעת הקשר בין עבודה לבין צורך, מתמלא החלל בתודעה אלטרנטיבית המאפשרת לעבודה לקבל משמעות: מסגרת החשיבה הרציונלית בנוסחה הקרטזיאני המכונה "רציונליזם

23. דוגמא זו לקוחה מתוך:

M. Waring If Women Counted (New York 1988).

24. בעוד שלמעשה החלפה מערכת עבודות החוץ (Putting Out) ומערכת החוץ-הפנימיים (Inside Contracting) בתוך הפירמה משום שקבלני המשנה היו איום על שליטתם של בעלי ההון. העובדה שקבלני המשנה הונעו להקטין את עלות המוצר ואף עשו כך בהדרגה, לא שינתה כהוא זה.

של מטרת אפרוריות, של אמצעים להשגתם ושל תיאוריות המצדיקות את הקשר ביניהם. יעילות לא נשארה מוגבלת לארגון העבודה אלא תורגמה גם לתכונה אנושית. תפיסת המכונה היעילה אפשרה את תפיסת האדם היעיל: האדם האינסטרומנטלי, הפרגמטיסט, העובד קשה, המתרחק מרגשות ובעל משמעת עצמית. בעולם המוניטרי נתפסת יעילות כיחס בין תפוקה ותשומה במונחי מטבע. לעיתים היעילות המיכנית - של יותר תפוקה - עשויה להיות הפוכה מיעילות כלכלית של יותר מחיר ליחידת תוצר (היצע יתר).

תודעת היעילות גברה בתחילת המאה ועמה ההטפה לעשות שימוש נכון במשאבים המנטליים והפיסיים העומדים לרשות האדם. ה-New Republic המליץ על מינוי מפקחים מומחים ליעילות אשר יבדקו מפעלים כמו שבדקים אמצעי תברואה או בטיחות²⁶. עם כניסת ארצות הברית למלחמת העולם הראשונה, השגעון ליעילות הפך גם למבחן של פטריוטיזם. תחושה זו התעצמה בשל התפיסה שגרמניה הצטיינה ביעילותה. אחריות רבה להחדרת השגעון ליעילות מוטלת על כתפיו של פרדריק וינסלאו טיילור, אבי תורת הניהול המדעי. טיילור תכנן את בית החרושת במכונה אחת גדולה בה כל החלקים, אנשים ועצמים, מתואמים בתנועה ובתזמון הרמוניים המבוססים על "חוקי המדע" אשר מתגלים על פי המתודה המדעית: ניסוי, מדידה והכללה. הסכימה של טיילור הופכת פופולרית לא רק בבתי החרושת או בבתי הספר למנהל עסקים אלא גם בארגונים ציבוריים, משרדי ממשלה, בתי ספר, כנסיות ואוניברסיטאות. זוהי סכימה הנתפסת פרוגרסיבית, בלתי שרירותית ויעילה. היא נתפסת כעשויה להביא יותר לכולם. טיילור גייס לענין זה גם את המורליות הדתית. הוא הרגיש שעבודה קשה מולידה רווחה כללית ואישית כמו גם מרפא לחולים. בניגוד לאנשי התנועה לרווחה תעשיתית (Industrial Betterment) - אשר גם הם הטיפו לפרודוקטיביות אולם גרסו שסביבה תומכת ועצמאות בייצור יגדילו אותה - טען טיילור שחופש רב מדי הינו מסוכן לאדם החלש באופיו ויש להכניסו להרגל של עשיית הדברים הנכונים²⁷.

על מנת להגביר את היעילות טיילור פיתח שיטות לתשלום דיפרנציאלי על פי תפוקה, כפי שנתפרסם בניסוי המפורסם שערך בעובד בשם שמידט, וגרס שהם יעלו את שכר העובדים ויוזילו את הוצאות השכר של המעסיקים. הגדלת פריון העבודה הפך להיות מרכזי בכתביו של טיילור. טיילור הרגיש כמו שמדגישים אידיאולוגים אחרים כיום, שהרגש על הפרודוקטיביות יאחד עובדים ומעבידים כיוון שהוא יביא יותר עושר לכולם. זוהי כמוזן טענה אשר מגבה את הסדר הכלכלי הקיים גם אם אינו צודק, נותנת לו תוקף לגיטימי ומצפינה בתוכה את השטעים והבקעים בין חוקים וחלשים, בין מנצלים ומנוצלים.

הטיילוריות הופך אידיאולוגיה בידי קבוצות השואפות לחזק דרכו את כוחן. אידיאולוגיה זו מאפשרת הגמוניה למהגרים אשר לכאורה מחליף עובדות בדיועות, אינטרסים מקצועיים במקום אינטרסים של רווח, מדע במקום "כללי אצבע". פרודוקטיביות הפכה לחם חוקו של המהגרים התעשיתיים. לאור הבניה זו של המציאות באו אחר כך אנשי ידע נוספים - פסיכולוגים, כלכלנים, סוציולוגים או משפטנים - אל המציאות הארגונית החדשה וסייעו להפיכתה ל"טבעית". הפסיכולוגים התעשיתיים מציעים סכימות להערכות ביצוע תקופתיות, ממציאים טכניקות למתן היוון חוזר לעובדים על יעילותם, מציעים למנהלים דרכים להגביר את המוטיבציה של עובדים לעשות את אשר לא היו רוצים לעשות וחיבים לעשות. סוציולוגים וכלכלנים התאמצו להציע שיטות באמצעותן ניתן יהיה לקשור בין תגמול לבין עשייה. המשפטנים אורזים את כל אלה בתוך אריזה משפטית נאה ומהוקצעת ומקבעים את הקיים. הם ממחזרים ומעצימים את הלא טבעי ועושים מן הזר מוכר ולגיטימי.

קונסטרוקטיבי (Constructive Rationalism)²⁵, רוברט אוון מספר על שיטות למדידת ביצוע שהכניס במפעלי הכותנה כחלק מן הרציונליזציה של ארגון העבודה²⁶. הוא מתאר את המוניטור השקט, לוח עץ בעל ארבעה צדדים, כל צד צבוע בצבע אחר: שחור, כחול, צהוב ולבן. הלוח התלוי על חוט וצמוד לקיר - מוצב במקום בולט בצמוד לכל תחנת עבודה. הצבע הבולט משקף את דרגת הביצוע של העובד ביום האתמול על סולם בן ארבעת השלבים. עבודה חלשה סומלה על ידי שחור; בינונית על ידי כחול; טובה ע"י צהוב ומצוינת על ידי לבן. הרישומים הועברו לספרים עבור כל מחלקה ועבור כל עובד בנפרד. למערכת מדידת ביצוע ובקרה זו היתה השפעה רבה גם על תעשינים אחרים שאימצו אותה במפעליהם. אומר אוון: "זמני ומוחי עסוקים מבוקר עד ערב בתכנון מדדים והפעלתם לשפר את תנאי האנשים ובו זמנית לקדם את המפעל והטכנולוגיה שלו". בתוך מסגרת זו יש לעבודה קריטריונים ברורים. היא מתורגמת בצורה מודעת למונחים רציונלים המאופיינים על ידי הקשר בין מטרה ואמצעים ועל ידי קריטריונים של יעילות. קיומו של קו ייצור תעשיתי או תהליך מנהלי בארגון בירוקרטי ציבורי יוצרים את התחושה שלעבודה יש משמעות טבעית מובנת אשר אפשר להתחילה ולסיימה. תודעה זו הופכת להיות התודעה האלטרנטיבית לערך השימוש של מוצר אשר יכול היה להיות הרציונל לייצור בתקופות קודמות. תודעה זו מאפשרת לראות את תהליך העבודה כמיכניסטי כאשר פעולותיו של האדם העובד משולבות כלולות בלתי נפרד מסביבתו. תפיסה זו מתחזקת משום שהפרט נוכח לדעת שהתגמולים על עבודתו קשורים קשר הדוק לביצוע העבודה. העובד שכל פעולה מפעולות הייצור בוצעה כבר בעבר והיא תבוצע על ידי אנשים שונים באותה מידה של הצלחה מוסיפה לתחושה הטבעיות. פעולתו של הפרט אינה סתמית איפוא. היא מעוגנת ברציונל בעל כללי ברזל החיוני לתודעתו. הנחת היסוד של תפיסת עולם זו הינה הצורך במקסימיזציה הבאה לידי ביטוי ב"הרבה", "מהר יותר", "בזול", הנחה אשר אינה נשארת נחלת חלקו של עולם העבודה. היא הפכה לחלק מתרבותה האינסטרומנטלית של החברה היצרנית, פלשה לתחומי חיים רבים, ומוחזרה על ידי מוסדות חברתיים שונים כמו מערכת החינוך.

הדיווחים על פרודוקטיביות במונחים של רווחים, יעילות ועלות המקובלים בפירמות של המאה ה-20 נולדו בתעשית מסילות הברזל באמצע המאה ה-19, בארה"ב. בשנות ה-40 של אותה מאה החלו מנהלים להפיק דיווחים שוטפים שהשתכללו במשך הזמן ממכתבים פשוטים לרו"חות שנתיים הכוללים טבלאות מספריות משוות ושרטוטים גרפיים. הרו"חות, כך נטען על ידי מפקיחהם, היוו אמצעי לשליטה ולשיפור הביצועים והיעילות של היחידות השונות²⁷. בשנות ה-70 של המאה ה-19 החלה לפעול התנועה לניהול שיטתי אשר ניסתה למצוא דרכים לארגון מתודי בפירמות התעשיתיות הגדולות בהן עיניהם של הבעלים הפסיקו להיות אמצעי פיקוח יעיל. כתבי העת של התנועה לניהול שיטתי הכילו דוגמאות של אמצעי דיווח יעילים כפי שנלמדו מן ההתנסות המצטברת. התפתחות החשבונאות המפעלית ופיתוחם של מדדים להערכת ביצועים חיזקו עשייה זו. כחלק מהתפתחות זו ניתן לראות את תנועת הניהול המדעי ואת הבהלה ליעילות ולפרודוקטיביות שאפיינו את סוף המאה ה-19.

חשוב לזכור שללא עקרונות האידיאולוגיה הרציונלית האינסטרומנטלית היה המושג יעילות חסר משמעות. יעילות מוגדרת כיחס בין תפוקה ותשומה, מושג אשר לקוח במקור מתיאור הנדסי של אנרגיה מיכנית ומחוקי התרמודינמיקה שפותחו בסוף המאה ה-19 ויושמו על ידי כלכלנים על בני אדם. במונח הקרטזיאני מצריכה הגדרת היעילות יצירה מודעת

25. זו המניחה הרציונליות שסדר חברתי ומוסדות כלכליים הם תוצר של תכנון מוקדם של האדם ופרי תבונתו. ראה: שנהב, לעיל הערה 11.

26. R. Bendix Work and Authority in Industry (Berkeley 1974) 50.

27. A. D. Chandler Jr. (ed.) The Railroads: The Nation's First Big Business New York, 1965) 106-107.

28. לסקירה מקיפה של הבהלה ליעילות ראה:

S. Haber, Efficiency and Uplift (Chicago, 1964).

29. שם, בעמ' 20.

פרופסיות אלה מהיבות אל המושגים הללו של פריון, יעילות, מוטיבציה, הערכת עובדים או שיטות שחר, משום שתקפות המושגים וחשיבותם מעניקים משנה תוקף ובסיס לגיטימי לעיסוקם ולעצם קיומם. הם משכללים את המושגים אשר משכללים את מנגנוני הציות של כח העבודה ובו זמנית גם משכללים את הרטוריקה אשר מהווה את בסיס מומחיותם. רטוריקה זו מקבלת ביטוי בשיח תיאורטי כמו גם בשיח כמותי, המתורגם למספרים ולשאר סמלים צורניים הנושאים מעמד פריבילגי בזכות עצמם בשל קרבתם למדעי הטבע ומתוקף כך מחזקים את המושג ואת העוסקים בו. לסטטיסטיקה תפקיד דומה כפי שנראה בפרק השישי והאחרון של מאמר זה.

6. תפקידה של הסטטיסטיקה והמאבק על המדדים

רעיון הרציונליות אשר צמח בד בבד עם צמיחת המתודה המדעית החל מן המאה ה-17 נטע את האשליה שמדידה הינה מפתח לקידמה ונאורות. מדידת הפריון התקדמה עם התפתחות הסטטיסטיקה הרשמית ושימשה כלי אפקטיבי בשכלול היחסים בין הידע לבין הכח. הגישה הישירה והמקובלת לסטטיסטיקה היא שהמספרים מתעדים ומודדים באופן ישיר תופעות חברתיות כלכליות. לעתים קרובות הסטטיסטיקה החברתית מוגדרת כ"ברומטר חברתי". הסטטיסטיקה נחשבת כעדיפה בתיאור "המציאות האובייקטיבית" בהשוואה למילים, או אמצעי ביטוי אחרים. מספרים נתפסים כחלק מן המציאות הטבעית, כמנותקים מהקשרים חברתיים ומאינטרסים ומשום כך מקבלים יחס מועדף בתארים תופעות חברתיות. בתוך תפיסה זו אנו שוכחים שהסטטיסטיקה אינה מייצגת בהכרח מציאות אובייקטיבית אלא גם מהווה כלי באמצעותו ניתן לבנות קונספציות על המציאות. ייצור המספרים הסטטיסטיים והשלתו על מדידת פריון העבודה הוא תופעה חברתית בפני עצמה עליה יש לתת את הדעת.

התפתחות מדע הסטטיסטיקה קשורה קשר הדוק לצמיחת המדינה הריכוזית ומנגנוניה. המדינה היא ארגון פוליטי המפתח אמצעים רציונליים לשליטה, המדינה מצמיחה חוקים המנוסחים ברוח רציונלית, ובירוקרטיה המבוססת על כללים רציונליים והמנוהלת בידי פקידים מקצועיים³⁰. הסטטיסטיקה הינה המדע של המדינה וככזו היא מוסיפה נדבך נוסף לרציונליות של המדינה. רציונליות זו מהווה סיפור כיסוי לשליטה חברתית ומסייעת ליצירתם של סובייקטים המתאימים למיונים הסטטיסטיים.

העובדות המספריות הראשונות גובשו בצורה של מפקדים לצורך פקוח על האוכלוסיה או לצורך גביית מיסים. מענינת העובדה שהמושג "מפקד אוכלוסין" (Census) והמושג "צנזורה" (Censor) גוזרים משורש לשוני זהה. הצנזור הרומי אשר אסף את נתוני מפקד האוכלוסין היה אחראי גם לפקוח על התנהגויות. למפקד - פעולת איסוף מידע על האוכלוסין - היה איפוא תפקיד ברור של מכשיר פקוח בידי הממשל. ניצני המפקד המודרני התפתחו בגרמניה במאה ה-16, בקנדה במאה ה-17 ובארדה"ב במאה ה-18. ארה"ב הייתה המדינה הראשונה שהכריזה, ב-1790, על מפקד פרילי תקופתי ושגרתית³¹.

30. וובר, לעיל הערה 3, בעמ' 3.

31. החל המפקד בארצות הברית לדווח על התעשייה היצרנית אולם שנת 1849 נחשבה השנה הראשונה בה נערך סקר מדעי על מפעלי הייצור ומשנת 1899 כלל המפקד מידע על משכורתם של עובדים. ראה ערך: Production of Census of, Encyclopedia Britannica: A New Survey of Universal Knowledge. Chicago: Encyclopedia Britannica, Inc, Vol 18: 549 החל משנות העשרים של המאה ה-20.

ראה גם: S. Woolf Statistics and the Modern State (1989) 588-604.

כאמצע המאה ה-19 באירופה אנו מוצאים התלהבות עצומה מן הסטטיסטיקה, והמדידה הופכת מאקראית ואפיוודית לרוטינית וקבועה. מרכזים שלטוניים מתחילים לאסוף נתונים על בריאות, חינוך, פשע ועבודה. איסוף המידע מתחיל לקבל חיים משל עצמו והופך למטרה. אינדקטורים עוברים תהליך של קיבוע ואחר כך בתהליך של אינרציה משתנים מעט מאד. אינדקטורים האמורים לבטא מדידה של תופעה חברתית מסוימת הופכים להיות מגדירי המציאות החברתית ומשום כך מעודדים מאבק חברתי על המשגה של "מה מודדים" ועל תהליך המדידה עצמו. המדידה היא בסיס למאבק הקצאתי על משאבים, היא ניתנת לתפול (Manipulation) והיא "נהנית" מן העמימות הקונספטואלית ואי הודאות הקשורה במדידה. דווקא משום שסטטיסטיקות הן אימפרסונליות (לכאורה) הן משמשות כחומר ביד יוצרן.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בארה"ב החלה לתעד את פריון העבודה בסקטורים שונים של המשק החל משנות ה-20 של המאה. פרודוקטיביות הוגדרה בספרות הכלכלית כיהס (ratio) בין תפוקה לתשומה. פריון העבודה, כך נטען, מודד את פירותיו של כוח העבודה האנושי בתנאים משתנים. במובן נוסף, מודד פריון העבודה את יעילות השימוש במשאבים, לרבות הון ועבודה, בתהליך הייצור. משום שליחס זה אין משמעות עצמאית (וזהו גרעין הטעון שפריון עבודה אינו מתייחס למשמעות פוזיטיבית), יש צורך להשוותו ליחס דומה בנקודת זמן אחרת או במקום אחר. המונה והמכנה של אותו יחס אמורים להמדר במונחים פסיים, אולם בשל ההטרוגניות של היחידות הנסכמות משתמשים לכלגים בערכים כספיים של "מחיר קבוע" (Constant Price). פריון העבודה נמדד גם במונחים של שינוי (Increment) בתפוקה לשינוי בתשומת העבודה ביחידת זמן מסוימת - מושג הקרוי פרודוקטיביות ממוצעת (Average Productivity) או פרודוקטיביות שולית (Marginal Productivity). ניתן להבחין גם בסוגים שונים של מדידת תשומת העבודה. למשל: (1) תשומת שעת עבודה (Manhour) המתבטאת בתפוקה לשעת עבודה. (2) תשומה משוקללת של העבודה המושקעת כאשר נעשית אבחנה בין כוח עבודה זול וכוח עבודה יקר (כאינדקציה לאיכות כוח האדם במונחים של השכלה, נסיון וגורמים נוספים). (Output Per Unit of Labor Input). (3) תשומת עבודה משוקללת על פי ההון העומד לרשותו (Total Productivity). גם לתפוקה פנים שונות. תפוקה של מדינה יכולה להמדר במונחים של סך כל תוצרים ושירותים אשר מיוצרים בין גבולותיה (תוצר מקומי נקי - Net Domestic Product), או אילו אשר עומדים לרשות תושביה (תוצר לאומי נקי - Net National Product). כך גם לגבי תפוקת התעשייה. יש המודדים את "הערך המוסף הריאלי" (Real Value Of Product) או את ה"ערך הריאלי של המוצר" הכולל את ערך חומרי הגלם והאנרגיה הדרושים לייצור המוצר. מודדים אילו, יש לזכור, אינם בהכרח בקורלציה גבוהה זה עם זה³². שימוש במדדים אלה החל בשנות ה-30 וה-40³³.

בנוסף להתפתחות המוצאת של החשבונאות הלאומית בכללה עמדה על הפרק סיבה נוספת לשימוש בפריון. זו קשורה בתוספות שכר לעובדים, תוך התמקדות בנסיון להצמיד שכר עובדים לתפוקה. על פי התיאוריה הכלכלית תוספות שכר הגבוהות מן הפריון מביאות לאינפלציה ותוספות שכר המפגרות אחר ההתפתחות הטכנולוגית והפריון יוצרת בעיה של ביקושים ואבטלה. השאלה מהו פריון עבודה וכיצד למדודו על פי ההגדרה של תפוקה לתשומת עבודה היתה מסובכת. בחירת המדר "המתאים" או "הנכון" אפשרית מתוך אופציות רבות. כיצד מציגים תפוקה של תעשיית הטקסטיל כאשר יש סוגים שונים של בד ויש להציג

32. סקירה זו מבוססת על עבודתו של סלומון פבריקנט ראה:

S. Fabricant "Productivity" in International Encyclopedia of Social Sciences (New York): 527.

33. ראה: F. Block and G.A. Burns. "Productivity as a social problem: the uses and misuses of social indicators" 51 Am. Sociological Rev. 757-780.

מדד אחד? כיצד נעשה שקלול של כל מוצר מתוך האינדקס? האם יש לכלול רק עובדי ייצור או עובדים נוספים? האם יש לתת לכל עובד משקל זהה? האם יש לכלול שעות עבודה בפועל או שעות עבודה בתשלום בלבד? האם יש להעריך עובד על פי שכרו כאומדן לביצועיו או יש למדוד ביצועים, ואם כן כיצד. התשובות לרוב השאלות הללו הן בעיקרן שרירותיות. ב-1948 השתמשה חברת ג'נרל מוטורס לצורך הסכם השכר עם איגוד עובדי המכוניות במדד אשר פותח באותו עשור, ובכך מיסדה את השימוש במדד פריזון העבודה וסייעה להעבירו מן התחום האקדמי אל חיי היום יום. עבור ג'נרל מוטורס היה בכך משום נסיון לתת למשא והמתן הקולקטיבי אופי יותר "אובייקטיבי" ורציונלי משום שהוא מחליף את תהליך המשא ומתן המבוסס על התנהגות קפיטליסטית, בגורם הייצוגי הקושר את השכר לתהליכים הכלכליים במשק בכללו. עובדה מעניינת אשר נשכחה היא שג'נרל מוטורס, לנוחותה, לא קשרה את המשא והמתן על עלית השכר למדד הפרודוקטיביות של תעשיית המכוניות אלא לזה של כלל המשק, מתוך הנחה שגידולו של זה האחרון יהיה איטי יותר מאשר המדד בתעשיית המכוניות. עבור האיגוד המקצועי היה בכך הישג, ונציגיו חששו שאם יתעקשו הם עלולים לאבדו. ההסכם בין ג'נרל מוטורס ואיגוד עובדי המכוניות שימש מודל לתעשיות אחרות. האוירה במשק היתה שיש למצוא "שיטה אובייקטיבית ורציונלית לקביעת שכר" כדי שתהליך המשא והמתן הקיבוצי כמו גם יחסי העבודה יכנסו לשלב יציב. אוירה זו הגדילה את הסטטוס של המדד שפרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ואת חשיבותו.³⁴ מדהימה העובדה עד כמה הרצון לתיפוש אחר מדדים "אובייקטיביים" ו"מדעיים" הוא חזק ועד כמה מעטים היום המערערים על המדדים ומשמעותם, למרות שדווקא יוצרי המדדים עצמם מביעים ספקטיות לגבי משמעותם "האמיתית". אחד מיוצרי המדד שאומץ, היה כלכלן בשם סלומון פבריקנט (Fabricant) אשר עבודתו המתודולוגית התפרסמה בשנת 1940 על ידי הלשכה למחקר כלכלי.³⁵ פבריקנט טען בשנת 1961 שהסטטיסטיקה לחישוב פרודוקטיביות פגומה, וכי השיטות לתיקון הפגמים מייצרות תוצאות השונות באופן משמעותי זו מזו.³⁶ למרות הסתייגותו והתרעותיו על סכנות הכרוכות באימוץ עיוור של המדד, קולו היה קול ענות חלושה. יותר מכך, הסתייגותו של פבריקנט לא מנעה ממנו יותר מאוחר להתייחס התייחסות פטישיסטית אל המדדים יצירי כפו ולצאת בהצהרה כמו: "... ברור הוא שעבור האנושות בכללה ... הגידול בפריזון העבודה במהלך המאה האחרונה היה גדול בהרבה מממוצע הגידול שחל מאז היווצרותו של האדם ביקום..."³⁷ מתוך הדוגמאות שהובאו לעיל נובעים מספר לקחים. ראשון, תפקידם של אנשי הידע המומחים ביצירת המדדים הוא מרכזי. אם נקח בחשבון שמדדים אלו מתמסדים ו"מוחדרים" אל המציאות כחלק אינטגרלי ממנה, הרי שחשיבות תפקידם של המומחים אנשי הידע מועצמת עוד יותר. טיעון זה מתאים למסקנתו של מישל פוקו כי לא ניתן להבחין בין ידע וכוח, כי הללו משכללים זה את זה וכי טקסטים הינם כוחניים לא פחות ממוסרות ויחידים. יותר מכך, עיסוקם של אנשי הידע בכלי המדידה שלהם מרחיק אותם מן היכולת לספר לנו סיפור מתקבל על הדעת. למשל, הצורך להציג מדד של פריזון עבודה אחיד למשק הביא

34. ראה תיאור מפורט של האירוע אצל:

F. Block and G.A. Burns "Productivity as a social problem: The uses and misuses of social indicators" 51 Am. Sociological Rev. 757-780.

35. הכרך הראשון אשר פורסם ב-1940 נקרא: The Output of Manufacturing Industries, 1899-1937. השני, אשר נקרא: Employment in Manufacturing 1899-1937 פורסם בשנת 1942. ראה: שם, שם.

36. ראה תיאור: שם, שם.

37. שם, שם.

לתרגומם של מדדי התוצר מיחידות פיסיות (מכוניות, בננות, בתים) לשימוש בערך דולרי המתרחק ממשמעותו הטבעית של התוצר. שנית, גם המסתייגים מן "האמת" המוצגת במדדי הפריזון "מוצאים עצמם" עושים בו שימוש להצהרות אודות המציאות בשל הכוח הטמון במיסודה של תופעה. שלישיית, כאשר מציאות מסוימת נקבעת, קשה מאוד לשנותה ללא קשר ל"אמת". שינויים עשויים ליצור את הרושם שהמדדים אינם אובייקטיביים. הדימוי הציבורי של המדדים כמו גם של המומחים העוסקים בהם עשוי להפגע קשות אם ישונו המדדים חדשות לבקרים. רביעית, ככל שעובר זמן היכולת לתקן פגמים במדדים הקיימים הולכת וקטנה. אין בנמצא פרזדורה המחזירה את המדד אל בית היוצר לתיקונים ושיפוצים. זאת ועוד, שינוי המדדים משמעותו שינוי הסטטוס קוו ושינוי שיווי המשקל הכוחני שנוצר. המישית, הקשר בין המשתמשים בתוצרי הפריזון לבין תהליך היצירה הולך ומתנתק לאורך זמן. אנשי הידע, כלכלנים וסטטיסטיקאים, הגדלים על ברכי מדדים אלה לא מספרים לנו את הסיפור המקורי של יצירת המדדים. לעתים קרובות גם אינם יודעים את הסיפור. עניינם מתמצה במחזוריה של האמת שלהם. וככל שייטבו לשכלל אמת זו יתרחקו עוד יותר מן האמת ההיסטורית.

לאור זאת ניתן להבין טוב יותר את מיסודו של פריזון העבודה. הוא נוצר בתוך קונטקסט מסוים והופך לחלק מן המציאות שכן הוא מוחדר בחזרה אליה כמשהו אובייקטיבי. מעשה הטויה של המבנה החברתי ממשיך וכבר לא ניתן לזהות חוט חרש מיישן, זה שהושם בשל סיבה א' או בשל סיבה ב', זה אשר הינו תוצר של מאבקים עזים מזה אשר נוצר בלא תשומת לב. כולם חוטים ולכולם משמעות אחת.

אם נחזור לנקודת הפתיחה של המאמר הרי שאם עבודה סיוזיפית משמעותה ניתוק העבודה מתוצריה וממקורותיה, לפריזון עבודה (כמושג וכתופעה) על כל היבטיו יש תרומה חשובה בהעצמתה של התופעה. פריזון עבודה הוא מושג כלכלי טכני המשמש גם כשיח האקדמי וגם כפרקטיקה היומיומית, הוא משמש קריטריון בעבודת הייצור, הוא משמש כטכניקה של פיקוח על כוח העבודה, והוא משמש אידיאולוגיה אליה משתעבדים יוצריה, מפיצה וצרכניה. אידיאולוגיה פריזון העבודה מהפכת את הקשר ההיררכי בין מטרות ואמצעים והופכת את האמצעי (העבודה) למטרה. היפוך זה אינו נתפס כפרדוקסלי משום שרעיון פריזון העבודה מקובע באינסופיותה של העבודה כערך. אנשים מגבירים את מאמצי עבודתם ללא קשר ל"צורך טבעי" שכן בחברה בה האידיאולוגיה של "שפע" ו"צריכה" הינה דומיננטית, תוצרי העבודה יוצרים את הצורך ולא להיפך. אידיאולוגיה זו משבשת את הקשר הסיבתי בין לחם וזיעה. פריזון עבודה גבוה יותר ועבודה קשה יותר הינם אידיאל תמידי שהרי "פרודוקטיביות נמוכה הינה בעיה לאומית".

בשל הקללה והברכה הטמונים בעבודה היצרנית מבטא האדם המודרני יחס אמביוולנטי כלפיה. רנה קלייר מבטא בסטירה הקולנועית הצרפתית "לנו החירות" (1931) את אותו ניגוד בסיסי הטמון במושג העבודה. מחד, העבודה היצרנית משעבדת את האדם לאורח חיים מנוכר, אוטומטי וזר, אולם מאידך מאפשרת את רווחתו הכלכלית ואת אפשרות הביטוי וההגשמה העצמית שלו. קלייר מתאר את העובדים היושבים ליד שולחן הייצור בשלביה הראשונים של המהפכה התעשייתית, הללו לבושים בגדי אסירים ושרים את "העבודה היא חובה כי העבודה היא חופש", כאשר משגיחים נושפים בעורפם, וברקע אוסרים שוטרים את הבטלנים והקבצנים ("כי העבודה היא חופש").

אמביוולנטיות זו, הבאה לידי ביטוי בולט בחוויותיו של האדם העובד, אינה בלתי תלויה באופיו הדיאלקטי של המושג עבודה, המבטא בו זמנית "חובה" ו"חופש", "ניכור" ו"מעורבות", "רפיון" ו"צריכה", "אוטנטיות" ו"זרות". אמביוולנטיות זו נובעת בין השאר מן הפער אשר נוצר בין תודעתו הפרטית של האדם העובד לבין התודעה הקולקטיבית ממנה הוא ניוזן. מאז צמיחתו של העידן המכונה רציונלי נתפס פריזון העבודה כאידיאל, כבסיס

לשיתוף פעולה בין בני אדם וכמקור לקידמה כפי שפריון־האדמה נתפס אולי כאידיאל של החברה האגררית־מסורתית. אידיאל זה, המופנם בתודעתו של הפרט, משקף מנטליות רציונלית (כמובנה המצומצם של רציונליות טכנית) המושרשת עמוק בתודעתה הקולקטיבית של החברה המערבית ומתבטאת בהסכמה בדבר הצורך "לעבוד קשה", "ליצור", "להתייעל", "להשיג" "להתקדם". מנטליות זו באה לידי ביטוי באבחנות אינסטרומנטליות של "עלות־תועלת", "רווח־הפסד", "רציונלי־בלתי רציונלי" ו"מקצועות מעשיים ושאינם מעשיים". מנטליות ממוסדת זו – כלוב הברזל של הרציונליות במונחיו של מקס וובר³⁸ – מתרגמת ומזינה את תודעתו של הפרט ומגבירה את האמביוולנטיות שלו.

§ האגודה הישראלית למשפט העבודה ולבטחון סוציאלי

בטאון האגודה למשפט העבודה ולבטחון סוציאלי
יוצא לאור בחסות אקדמית של הפקולטה למשפטים
אוניברסיטת תל־אביב

טופס הרשמת מנוי

לכבוד
סדן בית הוצאה לאור בע"מ
שדרות דוד המלך 1 תל־אביב 64953
טלפון 03-6954402 פאקס 03-6953122

נא רשמו אותי לקבלת הודעות על הופעת בטאון האגודה:

שם משפחה ופרטי	_____
מקום עבודה	_____
כתובת בעבודה	_____
כתובת פרטית	_____
תפקיד	_____
מיקוד	_____
מיקוד	_____
תחביבה	_____
תאריך	_____

